

Mədəni inkişafda milli mentalitet faktoru

● Rəhilə ƏMİRƏLİ

Mədəniyyətşünaslıq üzrə Elmi-Metodiki
Mərkəzin metodisti

İnsanların mənəviyyəti, əxlaqi norma və baxışları ilə bağlı olan mütərəqqi adət və ənənələrin yaradıcısı xalqdır. İnsan uşaq yaşlarından milli adət və ənənələrlə qarşılaşır və bu ruhda tərbiyə alır. Hər bir yeni nəsil özündən əvvəlki nəslin mənəvi simasını əks etdirən mövcud adət və ənənələri heç də hər zaman olduğu kimi təkrar etmir.

Yaşadığı dövrün, şəraitin, ictimai quruluşun tələblərinə uyğun olaraq onların köhnəlmiş hissələrini atır, mütərəqqi hissələrini inkişaf etdirir, yeniləşdirir, zənginləşdirir. Bununla yanaşı, dövrə uyğun olaraq yeni adət və ənənələr də yaranır. Adət və ənənələr həmişə insan münasibətlərinin tənzimləyicisi olmuşdur. Ona görə ki, adət və ənənələr hər bir insan nəslinin yaratdığı əxlaqi, mənəvi cəhətləri qoruyub yeni nəsle çatdırmaq vasitəsi kimi çıxış edir.

Qeyd edək ki, əsarət altına düşmüş xalqların mədəniyyətində, xüsusilə milli dəyərlər sistemini özündə cəmləşdirən adət və ənənələrində deformasiya halları da baş verir. Azərbaycanın iki yüz ilə yaxın Rusiyanın əsarəti altında olması bir çox milli və dini adət-ənənələrimizin ciddi siyasi və mənəvi təzyiqlər altında qalmasına səbəb olmuş, bir sıra bayramlarımızın keçirilməsinə qadağalar qoyulmuşdur. Bütün bunlara baxmayaraq, tarixən yaranmış adət-ənənələrimiz xalqımızın yaddaşından silinməmişdir.

Azərbaycan xalqı öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Qurban, Novruz, Ramazan kimi dini-millî bayramlarımız dövlət siyasətində təntənəli şəkildə qeyd olunmağa başlamışdır.

"Xalqların ənənəsini, etik şüurunu və həyat tər-

zini daha dərinə və daha maraqlı çarələrdə öyrənməyə stimül yaradan qəribə meyarların ən zərurisi mentalitetdir"(1,9). Mentalitet anlayışının meydana gəlməsi tarixi-mədəni məkanda və dəyişən zamanda insanın təbiətini, müxtəlif cəmiyyətlərin mənəvi həyatını və onunla bağlı ənənəvi fəaliyyətini öyrənməklə bağlı olmuşdur.

Tarixin bütün dövrlərində millətin və xalqın ictimai şüur səviyyəsini əks etdirən adət və ənənələr həm də mədəni tərəqqinin, mentalitetin göstəriciləri kimi nəzərə çarpmışdır. Digər tərəfdən hər bir millətin, xalqın bədii yaradıcılıq nümunələri adət və ənənə məkanda klassikləşmiş, mədəni irsə çevrilmişdir.

"Mentalitet böyük şəxsiyyətlərin fərdi yaradıcılıqlarının məcmusu ilə məhdudlaşmış, çünki insanların mənəvi həyatının nüvəsində cəmləşmiş sosial-fəlsəfi fenomen olmaqla o, adətlərin, əxlaqi sərəvtlərin, dini etiqlərin, şüurun vərdişlərinin, dünyanı qavrama vasitələri, habelə insanın bütün yaratdıqlarında ehtiva olunmuş dünyanın mənzərəsi sayəsində formalaşmışdır"(1,29).

Xalqların milli psixologiyasında, mentalitetinin dəyişməsinə mühüm rol oynayan dərin sosial-iqtisadi və mənəvi-mədəni dəyişikliklər milli-mədəni ənənənin formalaşmasına təsir göstərir. Mədəniyyətin özü müstəqil bir fenomendir, ənənə isə onun formalaşması, ötürülməsi və fəaliyyəti mexanizmidir. Sadə şəkildə desək, ənənə bu günün keçmişini əlaqələndirir. Müəyyən sosial-mədəni seçim tərübünün stereotipləşməsi və stereotiplərin ötürülməsi, sonra isə onların yenidən təkrar istehsalı prosesi, eləcə də düşüncədə metallıq xüsusiyyətləri məhz ənənənin sayəsində baş verir. "Ona görə də, mədəniyyət deyərəkən bəşəriyyət üçün, yaxud hər hansı sosial qrupdan (millətdən tayfaya qədr, yaxud lokal qrup) ötrü əhəmiyyət kəsb edən fenomen, ənənə şəklində toplanan təcrübə, yəni insan fəaliyyətinin

müəyyən stereotiplərini, həmin fəaliyyətin təzahür və nəticələri bərədə təsəvvürlər sistemini başa düşürük" (1,34).

Təcrübənin bəzi hissəsi kortəbii olaraq unudulur, yaxud sosial yaddaşdan bilərəkdən sıxışdırılır, bir qayda olaraq, daha çox hissəsi, necə deyirlər, "bu saat və burada" aktual olmadığından, arxivlərdə fond kimi qalır, lakin bu potensial lazım gəldiyi vaxt "aktuallaşdırılır". Dəyişməkdə olan ənənə isə hər hansı bir innovasiya meydana çıxarkən bu fondan lazımı təcrübə götürür və buna söykənərək yeni qayda yaradır. Əgər biz öz həyat tərzimizi yaxşılaşdırmaq üçün dəyişməyə istəyiriksə, mentaliteti artıq yükəndə təmizləməyə daha çox fikir verməliyik, informasiya axını dövründə meydana çıxan faydalı innovasiyalara öyrənməli, düşüncəmizi daha da saflaşdırmalıyıq.

Hal-hazırda mentalitet problemləri ilə məşğul olan müəlliflər geri qalmış xalqların ənənəsini, mentalitetini öyrənir, onların tezliklə müasir tərəqqiyə nail olması üçün maraqlı tövsiyələr işləyib hazırlayırlar. Bu fakt ona dəlalət edir ki, xalqların identifikasiya meylinin artdığı, müstəqil dövlətlərin suverenliyinin əldə edildiyi bir şəraitdə filoloq və sosioloqlarımız, psixoloq və politoloqlarımız söylərini birləşdirərək cəmiyyətimizin məhz sosial sarsıntılar keçirdiyi mərhələdə kompleks şəkildə milli psixologiya, milli mentalitet problemlərini dərinləndirərək tədqiq etməlidirlər.

Mentalitet anlayışı mədəniyyət anlayışı ilə sıx əlaqədardır. Mədəniyyət anlayışı, bu konkret cəmiyyətdə insanların fəaliyyətinin ümumi və xüsusi cizgilərini xarakterizə etmək üçün istifadə edilir, mentalitet anlayışı hər şeydən əvvəl, cəmiyyət üzvlərinin mənəvi dünyasını xarakterizə edir.

Məhz mədəniyyətimizin, müasir mədəni-kültəvi tədbirlərimizin tarixi kökləri milli mentalitetimizin əsas göstəriciləri olan qədim milli, dini adət və ənənələrimizlə, bayram və mərasimlərimizlə əlaqələndirilir. Belə ki, hər bir millətin, xalqın bədii yaradıcılıq nümunələri, adət-ənənə məkanda klassikləşmiş, mədəni irsə çevrilmişdir.

"Adət və ənənələrin tarixi yaradıcılıq təcrübəsinə nəsildən-nəsle ötürmək xüsusiyyətləri, müasir mədəniyyət və incəsənətin daha da zənginləşməsinə və inkişafına kömək edən elmi-nəzəri, ənənəvi vərdiş və biliklərə yiyələndirmək vasitələri kimi, xüsusi əhəmiyyət kəsb edir"(3,60).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi müstəqilliyə qo-

vuşmazdan əvvəl incəsənətin milli mentalitetlə qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsinə müəyyən obyektiv səbəblərə görə az diqqət yetirilmiş, Azərbaycanda bədii-emosional yaradıcılığın milli-mənəvi cəhətlərinin mahiyyəti rus mədəniyyətşünaslığı və sənətsənəslığı fonunda kiçildilmiş və "beynəlmiləli" mədəniyyətin təbliği, inkişaf etdirilməsi adı altında ayrı-ayrı xalqların milli-etnik, dini-rasional xüsusiyyətlərinin tədqiqinə az diqqət yetirilmişdir. Lakin Azərbaycanın mədəniyyət və incəsənəti qədim tarixi köklərə malik olduğundan, bəşəri təkamülün bütün mərhələlərində ənənəvi milli yaradıcılıq prinsipləri qorunub saxlanılmış, sənətin müasir mərhələsində də varislik amili öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Milli mentalitetimizin əsas göstəriciləri olan adət-ənənələr uzun əsrlər boyu xalqımızın milli ruhunu, estetik duyumunu, sənətkarlıq qüdrətini özündə hifz edib saxlamışdır. Zəngin folklor nümunələrimiz məhz adət-ənənələrimiz hesabına itib batmamış, müasir dövrümüzdə qədr gəlib çatmışdır. Bu folklor nümunələrimiz zəngin mədəni irsə olmaqla bərabər müxtəlif mədəni-kültəvi tədbirlərdə həm də ifadə vasitəsinə çevrilmişlər. Mədəni irsimizin böyük bir sahəsini əhatə edən folklor nümunələri mədəni fəaliyyətin səmərəli, əyləncəli keçməsi ilə təbiiq olunur. Belə ki, milli mentalitetin əsas göstəricisi sayılan adət və ənənələr bütün mədəni tədbirlər üçün rəmzi mənə kəsb edir və onlara milli məzmun gətirir. Məsələn, Novruz bayramı ərəfəsində keçirilən bir çox mədəni tədbirlərdə səmənidan, xalqımızın qədim milli geyimlərindən və s. milli-rəmzi atributlarından geniş istifadə olunur. Göründüyü kimi, xalqımızın adət və ənənələrinin müasir milli-psixoloji xüsusiyyətlərinə uyğun gələn nümunələr indiki mədəni həyatımıza təbiiq olunur.

Məhz müasir mərhələdə dini və milli adət-ənənələrin icra edilməsi prosesində siyasi və ideoloji amillərin aradan qaldırıldığı nəzərə alaraq deyə bilərik ki, milli və dini adət-ənənələrimizdəki bədii-emosional cəhətlərin tədqiq olunmasına, onlarla əlaqədar folklor nümunələrinin aşkar olunmasına böyük ehtiyac vardır. Bədii-estetik dəyərə malik olan incəsənət nümunələrini araşdırmaqla milli mentalitetimizin realılığını bütün dünya miqyasında nümayiş etdirmək mümkündür.

"Siyasi mentalitet həmişə sadədir və hamıya müyəssərdir, bu şürlə ki, təbii mədəniyyətin zəminində yaranmış olsun. O, ənənə ilə sıx bağlı olaraq

daim siyasi praktikada reallaşır"(2,23). Mentalitet şüurun inikas forması kimi insanın dünyaya gəldiyi gündən ömrünün sonuna kimi formalaşır. "Tərbiyə-təhsil, siyasi və ictimai sosiallaşma, siyasi mədəniyyət və iştirak, elektoral davranış, siyasi elitalaşma-bütün bu amillər siyasi mentalitetin formalaşmasına mühüm təsir göstərir"(1,176).

Adət və ənənə ilə əxlaq arasında möhkəm qarşılıqlı əlaqə vardır. Daha doğrusu, hər bir ənənə müəyyən əxlaqi məna daşıyır, həmin adətləri itirmək, onları qoruyub saxlamağı bacarmamaq ciddi narazılığa, insan münasibətlərinin kəskinləşməsinə, şəxsiyyətlə kollektiv və cəmiyyət arasında ziddiyyətin meydana gəlməsinə səbəb olur. Əxlaqi adət-ənənələr, qayda və tələblər daha çox ictimai rəyə əsaslanan yazılmamış ünsiyyət qanunları kimi fəaliyyət göstərir.

Ən başlıcası budur ki, insan özünüdərk prosesində özü haqqında biliklər əldə edir, özü haqqında bilmədiyini biliyi qazanmaq isə insanın hissələrini, duyğularını ülviləşdirir, təkəkkürünün zənginləşməsinə, onun mentalitetinin məzmununa yeni keyfiyyət gətirən yollar açır. Bu proses insanın öz ətrafına və özünə münasibəti təcrübəsinə müdrikləşdirir, mənəviyyatını və mentalitetini saflaşdırır. Bu isə, bütövlükdə düşüncə sahibli fərdlərdən ibarət cəmiyyəti saflaşdırır.

Xalqın sağlam mentaliteti, xüsusilə onun tarixi yaddaşında saf mental xüsusiyyətlərin mövcudluğu ona mədəniyyətinin qorunub saxlanmasına, inkişaf etdirilməsinə və dünya miqyasında tanınmasına imkan vermişdir.

"Etnomədəni tədqiqatlar belə bir meylli görməyə imkan verir ki, ictimai həyat təzələşdikcə etnik mənlilik şüurunun strukturunda və milli mentalitetdə dinamik dəyişikliklər baş verir, klassik mədəni irsin dərkinə maraq artır, mənəvi mədəniyyət sahəsində digər xalqlarla etno-siyasi əlaqələri genişlənməyə başlayır"(1,41).

Müasir dövrdə milli mentalitetimizdə bədii-estetik duyumu aşkar elən tarixi faktların və mənəvi-emosional materialların öyrənilməsi, bədii-estetik

dəyərlərlə milli-ənənəvi təkamülün vəhdətinin araşdırılması, mədəni varisliyin davam etməsində incəsənət sahəsindəki tarixi təcrübənin rolunun dəqiqləşdirilməsi əsas yer tutur. Bu məqsədlə, Azərbaycanın musiqi, teatr, təsviri incəsənət tarixinə, dünya muzeylərində mühafizə olunan milli sənət nümunələrimizə istinad edilir. Incəsənətin müxtəlif sahələrinə aid kitablar, qəzet və jurnal məqalələri, muzey eksponatları təhlil olunur və araşdırılır.

Ənənəvi sənət nümunələri ilə müasir bədii yaradıcılığın xüsusiyyətləri arasında müqayisəli təhlillər aparılır. Azərbaycanın və dünyanın görkəmli alimlərinin ənənəvi incəsənətə, milli mədəniyyətə aid fikirlərinə münasibət bildirilir.

Xalqımızın milli mentalitet sahəsində daha da inkişafına nail olmaq məqsədilə aşağıda göstərilənləri məqsədəuyğun hesab edirik:

- xalqımızın unudulmuş adət və ənənələrinin bədii-estetik mahiyyətinə, onların mədəniyyət və incəsənətinin inkişafına diqqət yetirmək, yeni dövrün tələblərinə uyğun olaraq mədəniyyət və incəsənət anlayışlarını milli mentalitet, o cümlədən milli adət və ənənələr zəminində təhlil etmək;

- adət və ənənələrin, milli bayram və mərasimlərin incəsənətin inkişafındakı rolunu müəyyənləşdirmək;

- milli mədəniyyətlə bəşəri mədəniyyətin inteqrasiyasının bəzi aspektlərini müəyyənləşdirmək;

- ənənəvi mədəniyyətin müasir inkişaf sferasında tutduğu mövqeyini dəqiqləşdirmək;

- milli amilləri və mentaliteti nəzəri və təcrübə aspektindən təhlil etmək;

- bir çox dünya dövlətlərinin mədəniyyətə olan münasibətlərini nəzərdən keçirmək və onların əldə etdikləri təcrübənin ölkəmizdə tətbiq olunmasının əhəmiyyətini şərh etmək;

- yaradıcılıq prosesində Azərbaycan alimlərinin, eyni zamanda xarici ölkə tədqiqatçılarının, mədəniyyətsünasların, sənətsünasların fikir və mülahizələrinə istinad etmək, onların hər birinə münasibət bildirmək.

Ə d ə b i y y a t

1. O.Ağayev. H.Əliyev və milli mentalitet fəlsəfəsi. B,2003
2. İ.Hüseynov. Tətbiqi kulturologiya. B,2004
3. Sosial-siyasi problemlər. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutu. XII buraxılış. B,2004
4. Azərbaycanda mədəniyyət siyasəti. B, 2003